

УДК 347.5

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.1.20>

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ВЖИТТЯ ЗАХОДІВ ІНДИВІДУАЛЬНОГО ТА ЗАГАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ ПРИ ВИКОНАННІ РІШЕНЬ ЄСПЛ ПРОТИ УКРАЇНИ У СІМЕЙНИХ СПРАВАХ

Белікова А.,

*аспірантка Науково-дослідного інституту
правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії правових наук України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0785-8117>
alina.belikova@ukr.net*

Белікова А. Окремі аспекти вжиття заходів індивідуального та загального характеру при виконанні рішень ЄСПЛ проти України у сімейних справах.

У статті досліджено окремі аспекти вжиття заходів індивідуального та загального характеру при виконанні рішень Європейського суду з прав людини проти України у сімейних справах. Звернуто увагу на певні особливості виконання таких рішень, зокрема: наявність остаточного рішення Суду у якості статусу виконавчого документа; запровадження спеціальної процедури виконання рішення ЄСПЛ: звернення до виконання державою в особі органу представництва, виплата стягувачеві відшкодування, вжиття додаткових заходів індивідуального та заходів загального характеру, зобов'язання держави виконати рішення Суду на користь особи (стягувача) за рахунок державного бюджету; існування адміністративної, цивільної або кримінальної відповідальності за невиконання або неналежне виконання рішення ЄСПЛ; застосування наглядового механізму з боку Комітету Міністрів Ради Європи у разі невиконання рішення Суду. Виконанню підлягають рішення Суду, якщо воно має статус остаточного у відповідності з ч. 2 ст. 44 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Процес виконання рішення Суду, згідно зі ст. 1 Закону, передбачає вжиття двох видів заходів: індивідуального характеру - виплата стягувачеві відшкодування шкоди, заподіяної порушенням права, гарантованого Конвенцією, а також відновлення порушеного права, якщо це можливо (додаткові заходи індивідуального характеру); загального характеру, що спрямовані на усунення порушень Конвенції, встановлених рішенням Суду та недоліків системного характеру.

Проаналізовано складові заходів індивідуального та загального характеру, як основних механізмів та доцільності їх вжиття у процедурі виконання рішень Європейського суду з прав людини. Виокремлено справедливу сатисфакцію як виплату стягувачеві відшкодування, що включає матеріальну і моральну шкоду та інші грошові витрати. Наведено правові підстави вжиття заходів загального характеру, суть яких полягає у вирішенні системної проблеми та її першопричини, що призвели до порушення прав заявника, і були визнані ЄСПЛ як ті, що суперечать положенням Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Дослідження проведено з урахуванням рішень Європейського суду з прав людини та Великої Палати Верховного Суду, які підтверджують доцільність та ефективність вжиття заходів індивідуального характеру.

Ключові слова: Європейський суд з прав людини, рішення, заходи індивідуального характеру, справедлива сатисфакція, відшкодування, матеріальна шкода, моральна шкода, додаткові заходи індивідуального характеру, заходи загального характеру.

Belikova A. Certain aspects of the application of individual and general measures in the execution of ECtHR judgments against Ukraine in family cases.

The article examines separate aspects of taking measures of an individual and general nature in the implementation of decisions of the European Court of Human Rights against Ukraine in family matters. Attention is paid to some features of the implementation of such decisions, in particular: the presence

of the final decision of the Court as the status of an executive document; the introduction of a special procedure for the execution of the decision of the ECHR: application for execution by the state in the person of the representative body, payment of compensation to the debtor, adoption of additional measures of an individual and general nature, the obligation of the state to execute the decision of the Court in favor of the person (claimant) at the expense of the state budget; the existence of administrative, civil or criminal liability for non-implementation or improper implementation of the ECtHR decision; application of the supervisory mechanism of the Committee of Ministers of the Council of Europe in case of failure to comply with the Court's decision. The Court's decision is subject to enforcement if it has the status of final in accordance with Part 2 of Art. 44 of the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. The process of execution of the Court's decision, according to Art. 1 of the Law, provides for the taking of two types of measures: individual - payment to the debt collector of compensation for damage caused by the violation of the right guaranteed by the Convention, as well as restoration of the violated right, if possible (additional measures of an individual nature); of a general nature, aimed at eliminating violations of the Convention established by the Court's decision and deficiencies of a systemic nature.

The components of individual and general measures as the main mechanisms and the expediency of their adoption in the procedure for the execution of decisions of the European Court of Human Rights are analyzed. Fair satisfaction is singled out as a payment to the claimant of compensation, which includes material and moral damage and other monetary expenses. The legal grounds for taking general measures are given, the essence of which is to solve the systemic problem and its root causes, which led to the violation of the applicant's rights, and were recognized by the ECtHR as contrary to the provisions of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. The research was carried out taking into account the decisions of the European Court of Human Rights and the Grand Chamber of the Supreme Court, which confirm the expediency and effectiveness of adopting measures of an individual nature.

Keywords: European Court of Human Rights, decisions, individual measures, fair satisfaction, compensation, material damage, moral damage, additional individual measures, general measures.

Постановка проблеми. Виконання Україною рішень Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд) є надійною гарантією права на справедливий розгляд. З моменту приєднання до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Європейська Конвенція, Конвенція) від 4 листопада 1950 року [1] Україна взяла на себе зобов'язання у сфері захисту прав людини, основною частиною яких є визнання юрисдикції ЄСПЛ та виконання його остаточних рішень у справах проти України.

Отже, Україна повинна створювати належні умови для своєчасного та повного виконання рішень ЄСПЛ. З цією метою Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» (далі – Закону) [2] містить важливе положення про обов'язковість виконання рішень ЄСПЛ в Україні у відповідності зі ст. 46 Конвенції (ч. 1 ст. 2 Закону).

Рішення ЄСПЛ мають слугувати для всіх органів публічної влади та їхніх посадових осіб орієнтирами у сфері гарантування прав і свобод людини, що є запорукою дотримання європейських демократичних стандартів та цивілізаційного розвитку нашої держави [3, с. 257].

Процес виконання нашою державою рішень ЄСПЛ є специфічним і за своїм правовим значенням суттєво відрізняється від виконання рішень національних судів. В основі механізму виконання таких рішень закладено їх практичне значення, що відображено у вжитті заходів індивідуального та загального характеру.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика виконання рішень ЄСПЛ на протязі багатьох років викликає науковий інтерес та відображена у наукових працях І.С. Апалькової, М.З. Вовк, О.В. Дроздової, В.А. Загороднього, О.Ю. Кайдаш, Н.В. Камінської, У.З. Коруч, Л.А. Олійник, В.П. Павлюка, С.А. Солотого, В.В. Тильчик та інших. Її актуальність досі залишається у центрі уваги дослідників, що потребує додаткового вивчення та удосконалення деяких питань, серед яких вжиття заходів індивідуального та загального характеру.

Метою статті є дослідження окремих аспектів виконання рішень ЄСПЛ проти України у сімейних справах, зосереджених на вжитті заходів індивідуального та загального характеру.

Виклад основного матеріалу. Одним із головних чинників забезпечення прав та основоположних свобод людини є виконання рішень Європейського суду з прав людини. У статті 46 Європей-

ської Конвенції передбачено, що Високі Договірні Сторони зобов'язуються виконувати остаточні рішення Суду в будь-яких справах, у яких вони є сторонами. Саме у цій нормі закладена правова основа для забезпечення своєчасного та повного виконання рішень ЄСПЛ.

Відтак, виконанню підлягають рішення Суду, якщо воно має статус остаточного. Відповідно до ч. 2 ст. 44 Конвенції рішення набуває статусу остаточного за наявності трьох основних чинників: 1) якщо сторони заявляють, що вони не звертатимуться з клопотанням про передання справи на розгляд Великої Палати; 2) або через три місяці від дати постановлення рішення, якщо клопотання про передання справи на розгляд Великої Палати не було заявлено; 3) або якщо колегія Великої Палати відхиляє клопотання про передання справи на розгляд Великої Палати згідно зі статтею 43 Конвенції.

В Україні тривалий час не виконується більшість рішень ЄСПЛ. У зв'язку з цим на національному рівні у 2006 році був прийнятий Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», у якому чітко визначена процедура виконання рішень ЄСПЛ. Проте, вона має певні особливості, що зосереджені у наступному: наявність остаточного рішення Суду у якості статусу виконавчого документа; запровадження спеціальної процедури виконання рішення ЄСПЛ: звернення до виконання державою в особі органу представництва, виплата стягувачеві відшкодування, вжиття додаткових заходів індивідуального та заходів загального характеру, зобов'язання держави виконати рішення Суду на користь особи (стягувача) за рахунок державного бюджету; існування адміністративної, цивільної або кримінальної відповідальності за невиконання або неналежне виконання рішення ЄСПЛ; застосування наглядового механізму з боку Комітету Міністрів Ради Європи у разі невиконання рішення Суду.

Процес виконання рішення Суду, згідно зі ст. 1 Закону, передбачає вжиття двох видів заходів: 1) передусім це заходи індивідуального характеру – виплата стягувачеві відшкодування шкоди, заподіяної порушенням права, гарантованого Конвенцією, а також відновлення порушеного права, якщо це можливо (додаткові заходи індивідуального характеру); 2) загального характеру, що спрямовані на усунення порушень Конвенції, встановлених рішенням Суду та недоліків системного характеру.

Досліджуючи зазначену проблематику, С.А. Солоткий розглядає законодавчі норми, якими регулюються питання виконання рішень Європейського суду з прав людини у двох аспектах - фінансовому і суто змістовному [4, с. 41].

Натомість В.А. Завгородній стверджує, що порядок виконання рішення Страсбурзького суду містить три складові частини, а саме: 1) виплату стягувачеві відшкодування; 2) ужиття додаткових заходів індивідуального характеру; 3) ужиття заходів загального характеру. Зважаючи на те, що перші два заходи мають персоналізований характер, їх закономірно відносять до індивідуальних, хоча варто зауважити, що в самому законі виплата відшкодування безпосередньо так не розглядається [5, с. 68].

Варто наголосити на тому, що основним обов'язком держави щодо виконання рішення ЄСПЛ є виплата сум, визначених Судом як справедливе відшкодування. ЄСПЛ може зобов'язати державу відшкодувати заявнику матеріальну та моральну шкоду, яка була завдана потерпілій стороні внаслідок порушення її прав та свобод, а також судові витрати. Виплата цих сум є обов'язковою та чітко визначена у рішенні Суду.

Виплата стягувачеві відшкодування має бути здійснена у тримісячний строк з моменту набуття рішенням ЄСПЛ статусу остаточного або у строк, передбачений у цьому рішенні (ч. 1 ст. 8 Закону). Під відшкодуванням, як першочерговим заходом індивідуального характеру, розуміється: а) сума справедливої сатисфакції, визначена рішенням ЄСПЛ відповідно до ст. 41 Конвенції; б) визначена в рішенні ЄСПЛ щодо дружнього врегулювання або у рішенні Суду про схвалення умов односторонньої декларації сума грошової виплати на користь стягувача (ст. 1 Закону) [2].

Стаття 41 Конвенції наголошує, якщо Суд визнає факт порушення Конвенції або протоколів до неї і якщо внутрішнє право відповідної Високої Договірної Сторони передбачає лише часткове відшкодування, Суд, у разі необхідності, надає потерпілій стороні справедливу сатисфакцію [1].

Разом із тим, як слушно зауважує В.П. Павлюк, справедлива сатисфакція з самого початку мала на увазі лише відшкодування матеріальної шкоди. В наступному, з врахуванням динамічного тлумачення вказаної норми, справедлива сатисфакція стала полягати у відшкодуванні: а) матеріальної шкоди; б) моральної (немайнової) шкоди; в) розходів та витрат [6, с. 308].

Отже, виплата відшкодування є першим необхідним заходом, який вживається державою-відповідачем на виконання резолютивної частини рішення Суду та по своїй суті виражається у грошовій

сумі, виплаченої із державного бюджету у вигляді компенсації за порушення приписів конвенційних норм.

Таким чином, фактичне виконання рішень ЄСПЛ розпочинається із вжиття заходів індивідуального характеру.

Вдале визначення заходів індивідуального характеру, на наш погляд, надав В.А. Завгородній, окресливши, що «це сукупність правових засобів інструментального та технологічного характеру, зовнішнім вираженням яких є дії з боку уповноважених органів державної влади, їх службових та посадових осіб, що вживаються на виконання остаточного рішення ЄСПЛ, у якому констатовано порушення одного або декількох прав та/або свобод конкретної людини (людей), з метою компенсації наслідків встановленого порушення, припинення його тривалої дії, а також відновлення, наскільки це можливо, попереднього юридичного та фактичного стану потерпілої особи» [5, с. 72].

На нашу думку вжиття таких заходів під час виконання рішень ЄСПЛ є доцільним та призводить до виправлення державою-відповідачем порушень приписів Конвенції, спрямованих на захист прав та свобод потерпілої сторони.

Втім важливим питанням виконання судових рішень, на погляд О.Ю. Кайдаш є визначення справедливої сатисфакції та її практичне забезпечення в рамках виконавчого провадження. Причому слід мати на увазі, що Суд, діючи з метою виконання судових рішень, фактично надає можливість державі-відповідачу самостійно забезпечити відповідну компенсацію заявникові, який визнаний жертвою порушення Конвенції [7, с. 66].

Враховуючи формулювання ст. 41 Конвенції, дослідниця Л.А. Олійник зауважує, що справедлива сатисфакція має чітку мету, – компенсація заявникам, а не покарання держав-членів чи збагачення певних осіб [8, с. с. 22-23].

У зв'язку з цим варто звернути увагу на позицію О.Ю. Кайдаш, відповідно до якої розрізняються випадки, коли існує спроможність забезпечення сатисфакції, та випадки, коли така можливість відсутня. У першому випадку Європейський суд з прав людини залишає за собою право вирішувати питання справедливої сатисфакції лише тоді, коли національне законодавство таку сатисфакцію не забезпечує. У другому випадку Суд за будь-яких обставин розглядає питання сатисфакції [7, с. 66].

На думку І.С. Апалькової справедлива сатисфакція не завжди присуджується потерпілій стороні, іноді застосовується такий інститут як «just satisfaction» – задоволення вимог по суті. На обґрунтування свої позиції дослідниця зауважує, що в такому разі, справедливим є саме визнання права порушеним та надання на національному рівні можливості відновити порушене право [9, с. 1].

Зосереджуючи увагу на відшкодуванні моральної шкоди, як одного з чинників справедливого відшкодування, В. П. Павлюк виокремлює, що моральна (немайнова) шкода фізичної особи відшкодовується грошима або лише визнанням самого факту порушення на просте позбавлення певного права чи свободи [6, с. 308].

Л.А. Олійник, досліджуючи дане питання наголошує на тому, що моральна шкода характеризується тим, що точно обчислити її розмір неможливо. Якщо наявність такої шкоди встановлена і Суд вважає, що необхідно надати грошову компенсацію, він зробить оцінку на справедливій основі, зважаючи на стандарти, які впливають із його попередньої практики. Заявникам, які хочуть отримати компенсацію за моральні збитки, пропонують вказати суму, яка, на їхню думку, була б справедливою [8, с. 25].

Вважаємо, що погляди вищенаведених науковців є слушними та заслуговують на увагу. Виплата державою-відповідачем у процесі виконання рішень ЄСПЛ справедливого відшкодування, як вжиття основного заходу індивідуального характеру, нерозривно пов'язано із виплатою матеріальної/моральної шкоди та компенсацією грошових витрат (розходів), пов'язаних із веденням справи в Суді.

ЄСПЛ присуджує фізичним особам справедливу сатисфакцію як компенсацію за різні моральні та фізичні страждання. На твердження М.З. Вовк до них належать: фізична біль та страждання (physical pain and suffering), шкода життю (damage to health), психічна шкода (psychological harm), емоційний стрес (stress), почуття розчарування (frustration) і приниження (humiliation), почуття тривоги (anxiety) і несправедливості (injustice), почуття невизначеності (uncertainty), а також емоційні переживання (distress) та занепокоєння (inconvenience) [10, с. 37].

Так, у справі «Бондар проти України» (заява №7097/2018, рішення від 17.12.2019) ЄСПЛ встановив порушення права взаємного спілкування одного з батьків та дитини, яке становить основоположний елемент «сімейного життя» у розумінні статті 8 Конвенції. Ухвалюючи дане рішення

на засадах справедливості, у відповідності зі ст. 41 Конвенції Суд вважає, що заявник мав зазнати болю та страждань у зв'язку зі встановленим у цій справі порушенням та присуджує заявнику 7 500 євро в якості відшкодування моральної шкоди, а також компенсацію за судові та інші витрати (пункти 41, 42 Рішення) [11].

Як влучно зазначає В.В. Тильчик, заходи індивідуального характеру застосовуються у випадках, якщо виявлене Європейським судом порушення продовжує негативно впливати на заявника, а отже, наслідки такого впливу не є «покритими» призначеною сумою компенсації [7, с. 66].

Про такі заходи можна констатувати як вжиття додаткових заходів індивідуального характеру. Згідно ч. 2 ст. 10 Закону додатковими заходами індивідуального характеру є: а) відновлення настільки, наскільки це можливо, попереднього юридичного стану, який стягувач мав до порушення Конвенції (*restitutio in integrum*); б) інші заходи, передбачені у рішенні.

Говорячи про питання вжиття додаткових заходів індивідуального характеру, варто зауважити, що відновлення попереднього юридичного стану стягувача здійснюється шляхом повторного розгляду справи судом, включаючи відновлення провадження у справі або повторного розгляду справи адміністративним органом.

Прикладом вжиття вказаних додаткових заходів є постанова Великої Палати Верховного Суду від 13.04.2021 у справі № 2-4237/12 про перегляд за виключними обставинами постанови Верховного Суду від 29.08.2018, ухваленої за результатами розгляду ЄСПЛ справи «Сатановська та Роджерс проти України» від 28.01.2021 щодо повернення одному з батьків дитини. Розглядаючи цю справу ЄСПЛ дійшов висновку, що заявники зазнали непропорційного втручання у їхнє право на повагу до сімейного життя у зв'язку з тим, що процес прийняття рішень відповідно до національного законодавства не відповідав процесуальним вимогам, передбаченим ст. 8 Конвенції, оскільки Верховний Суд не здійснив ефективний розгляд заперечення першої заявниці, яке ґрунтувалося на пункті «б» першого абзацу статті 13 Гаазької конвенції (п. 36 Рішення).

Велика Палата Верховного Суду вважає, що висновки Верховного Суду у складі колегії судів Другої судової палати Касаційного цивільного суду, який не взяв до уваги відповідні доводи відповідачки, не є належно обґрунтованими. Тому, Велика Палата Верховного Суду вважає заяву відповідачки про перегляд судового рішення обґрунтованою. З цих підстав постанова Верховного Суду від 29.08.2018 скасована й ухвалено нове рішення, яким касаційну скаргу позивача залишено без задоволення, а рішення судів попередніх інстанцій – без змін [12].

Окрім вжиття заходів індивідуального характеру рішення ЄСПЛ передбачають й вжиття заходів загального характеру. Їх суть полягає у вирішенні системної проблеми та її першопричини, що призвели до порушення прав заявника, і були визнані ЄСПЛ як ті, що суперечать положенням Конвенції.

До таких заходів, як це передбачено ч. 2 ст. 13 Закону, першочергово слід віднести: внесення змін до чинного законодавства та практики його застосування; внесення змін до адміністративної практики та забезпечення юридичної експертизи законопроектів.

У зв'язку з цим варто звернути увагу на позицію С.А. Солоткого, відповідно якої він зазначає, що ці заходи, по-перше, мають єдину і комплексну мету – усунення недоліків системного характеру, які лежать в основі виявленого Судом порушення; по-друге, є задекларована державою превентивна функція відповідних заходів, оскільки йдеться також про усунення підстави для надходження до Суду повторних заяв з однієї і тієї ж проблеми, що вже була предметом перегляду Судом [4, с. 42].

Втім, слід наголосити, що вжиття заходів загального характеру надає можливість державі усунути не тільки порушення системного характеру стосовно тривалого невиконання судових рішень, але й оновлення чинного законодавства. Досить яскравим прикладом є пілотне рішення ЄСПЛ «Юрій Миколайович Іванов проти України» від 15.10.2009 [13], на виконання якого Верховною Радою України у 2012 році прийнято закон «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень». На виконання заходів, спрямованих щодо удосконалення системи виконання рішень національних судів, у 2016 році було оновлення законодавства з виконавчого провадження шляхом прийняття у новій редакції Законів України «Про виконавче провадження» та «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів».

Висновки. Виконання рішення ЄСПЛ є логічним завершенням права громадянина на справедливий розгляд, та відповідно, невід'ємною складовою правосуддя. У відповідність з процедурою виконання таких рішень, вжиття заходів індивідуального та загального характеру зобов'язують державу-відповідача подальшому запобіганню порушень конвенційних прав і свобод потерпілої особи,

а також сприяє усуненню системної проблеми у законодавчій сфері шляхом оновлення чинної нормативно-правової бази та/або запровадженню нових законодавчих актів. Підсумовуючи необхідно зауважити, що рішення ЄСПЛ відіграють важливе значення, адже виступають дієвим інструментом гарантій захисту прав, свобод та законних інтересів особи. Проведений аналіз окремих аспектів виконання рішень Європейського суду з прав людини проти України у сімейних справах може стати основою для удосконалення національного законодавства, зокрема, виконавчого провадження, та здійснення подальшого наукового дослідження.

Список використаних джерел:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: міжнар. док. Ради Європи від 4 листопада 1950 р. Урядовий кур'єр. 2010. № 17.
2. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>.
3. Камінська Н.В. Проблеми виконання в Україні рішень Європейського суду з прав людини. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. № 1 (13). 2017 р. С. 250–261. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aymvs_2017_1_25.
4. Солоткий С.А. Рішення Європейського суду з прав людини: місце і роль у правовій системі України. *Український часопис конституційного права*. № 1, 2018 р. С. 40–48. URL: <https://www.constjournal.com/wp-content/uploads/issues/2018-1/pdfs/4-serhii-solotkyi-rishennia-yeuropeiskoho-sudu-prav-liudyny-mistse-rol-pravovii-systemi-ukrainy.pdf>
5. Завгородній В.А. Зміст та обсяг категорії «заходи індивідуального характеру» в аспекті імплементації рішень Європейського суду з прав людини. *Альманах міжнародного права*. 2019. Вип. 21. С. 66–74. URL: <http://www.inlawalmanac.mgu.od.ua/v21/10.pdf/>
6. Павлюк В. П. Справедлива сатисфакція в контексті ст. 41 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. С. 306–310. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/3996>.
7. Кайдаш О.Ю., Матях А.С. Адміністративні процедури виконання рішень Європейського суду з прав людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2018. Вип. 52. Т. 2. С. 63–68. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/30790>.
8. Олійник Л.А. Критерій справедливості у практиці Європейського суду з прав людини щодо відшкодування моральної шкоди. *Економіка та право*. № 4. 2022 р. С. 20–30. URL: <file:///C:/Users/admin/Downloads/1097-1-1818-1-10-20230110.pdf>.
9. Апалькова І.С. Особливості виплати справедливої сатисфакції за рішенням Європейського суду з прав людини. С. 1– 4. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/17955>.
10. Вовк М.З. Особливості присудження справедливої сатисфакції Європейським судом з прав людини при розгляді цивільних справ. *Соціально-правові студії*. 2019. Вип. 3 (5). С. 35–42. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/2711/1/07.pdf>.
11. Рішення ЄСПЛ у справі «Бондар проти України» (заява № 7097/2018). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_e64#Text.
12. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13.04.2021 в цивільній справі № 2-4237/12. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96342875>.
13. Рішення ЄСПЛ у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України» (заява № 40450/04). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_479#Text.